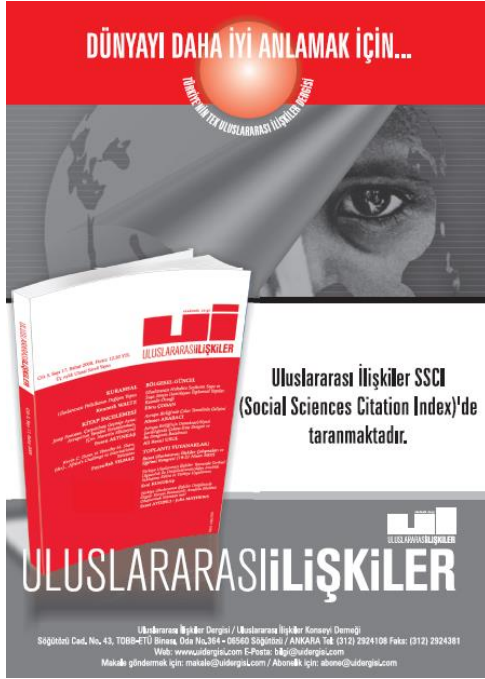

Yayın ilkeleri, izinler ve abonelik hakkında ayrıntılı bilgi:

E-mail: bilgi@uidergisi.com.tr

Web: www.uidergisi.com.tr

Tunus'ta Demokratikleşme ve Elit Teorisi

M. Hüseyin MERCAN* ve M. Tahir KILAVUZ**

* Araştırma Görevlisi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi
Bölümü, Erciyes Üniversitesi

** Doktor Adayı, Siyaset Bilimi Bölümü, University of Notre
Dame

Bu makaleye atıf için: Mercan, M. Hüseyin ve Kılavuz, M. Tahir, "Tunus'ta Demokratikleşme ve Elit Teorisi", *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 14, Sayı 55, 2017, s. 75-92.

Bu makalenin tüm hakları Uluslararası İlişkiler Konseyi Derneği'ne aittir. Önceden yazılı izin alınmadan hiç bir iletişim, kopyalama ya da yayın sistemi kullanılarak yeniden yayımlanamaz, çoğaltılamaz, dağıtılamaz, satılamaz veya herhangi bir şekilde kamunun ücretli/ücretsiz kullanımına sunulamaz. Akademik ve haber amaçlı kısa alıntılar bu kuralın dışındadır.

Aksi belirtilmediği sürece *Uluslararası İlişkiler*'de yayımlanan yazılarda belirtilen fikirler yalnızca yazarına/yazarlarına aittir. UİK Derneğini, editörleri ve diğer yazarları bağlamaz.

Tunus'ta Demokratikleşme ve Elit Teorisi

M. Hüseyin MERCAN

*Araştırma Görevlisi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, İİBF, Erciyes Üniversitesi, Kayseri.
E-mail: mhmercan@erciyes.edu.tr*

M. Tahir KILAVUZ

*Doktor Adayı, Siyaset Bilimi Bölümü, University of Notre Dame, Indiana, ABD.
E-mail: mkilavuz@nd.edu*

ÖZET

Bu çalışma Devlet Başkanı Zeynel Abidin Bin Ali'nin ülkesini terk ettiği 14 Ocak 2011'den bu yana Tunus'un demokratikleşme ve geçiş sürecine odaklanmaktadır. Bu bağlamda makale, Arap ayaklanmalarının ilk hareket noktası olan Tunus'un devrim sonrası normalleşme ve demokratikleşme sürecini, elit teorisinin kavramsal yaklaşımıyla ele almaktadır. Teori bir ülkedeki mevcut rejim ve muhalefetin ılımlı elitlerinin geçiş sürecinde uyumlu çalışmaları halinde orada güçlü demokratikleşmenin olacağını belirtmektedir. Bu varsayımdan hareketle makale, Tunus'taki rejimi ve muhalif kesimi temsil eden ılımlı başat aktörlerin izlediği politikalar yoluyla Tunus'un bölgedeki diğer ülkelere nazaran nasıl daha başarılı bir geçiş süreci izlediği sorusuna cevap aramaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tunus, Elit Teorisi, Katı ve İlimli Elitler, Arap Ayaklanmaları, Demokratikleşme ve Geçiş Süreci

Democratization in Tunisia and Elite Theory

ABSTRACT

This study focuses on democratization process in Tunisia since January 14th, 2011, the date President Zine el Abidine Ben Ali left the country. The article examines democratization and normalization process of Tunisia as a starting point of the Arab Uprisings through the conceptual framework of elite choice theory. The theory postulates that if softliner regime and opposition elites cooperate, democratization process succeeds. Based upon this assumption, this paper seeks to answer how it was possible for Tunisia to follow a more successful transition path when compared to the other countries in the region through the steps and policies implemented by the representatives of the leading softliner actors in the Tunisian regime and opposition.

Keywords: Tunisia, Elite Theory, Hardliner and Softliner Elites, the Arab Uprisings, Democratization and Transition Process

Giriş¹

2010 Aralık'ında Tunuslu bir gencin kendini yakarak hayatına son vermesiyle başlayan süreç, ülkeyi ve Arap coğrafyasının önemli kısmını etkileyen kitlesel ayaklanmalara dönüştü. Bu süre zarfındaki olaylar ve muhalif ayaklanmalarla, otoriter rejimlere karşı Orta Doğu tarihinin en büyük meydan okuması gerçekleşti. 14 Ocak 2011'de, Tunus geneline yayılan protesto eylemleri karşısında aciz kalan Zeynel Abidin Bin Ali'nin ülkeyi terk etmesiyle, toplumun tüm kesimleri eliyle bir devrim gerçekleşti.

Devrimin yol açtığı olumlu hava ve sağladığı motivasyonla, rejim karşıtı toplumsal protesto eylemleri Arap dünyasındaki farklı ülkelerde de tezahür etti. Tunus'ta olduğu gibi, Mısır, Libya ve Yemen'de de otuz yılı aşkın süredir baskı ve sindirme yoluyla hüküm süren liderler devrildi. Ancak geride kalan yıllar sonunda bölgedeki diğer devletler kalıcı bir şekilde demokratikleşmeyi başaramadı. Tunus ise demokratikleşme teorisinin önermelerine aykırı olarak ekonomik gelişmişlik seviyesinde çok yükseklere çıkamamış, siyasal liberalleşme yaşamamış ve başka otoriter rejimlerle çevrelenmiş olmasına rağmen demokrasi inşasını başarabildi. Peki, bunca engele ve bölge genelindeki başarısızlıklara rağmen Tunus demokratikleşmeyi nasıl başarabilmiştir?²

Yapısal ve kurumsal engellere rağmen Tunus'ta demokratikleşmenin gerçekleşmesi toplumun farklı kesimlerinin Bin Ali rejimine ve kalıntılara karşı uyumlu ve uzlaşmacı bir strateji izlemelerin sonucunda mümkün olmuştur. Bir yandan rejime yakın görünmesine rağmen yeni sürece uyum sağlamaya çalışan ılımlı devlet elitlerinin statükonun değişmesi kabilindeki tutumları, öte yandan yıllardır baskı altında ve sürgünde oldukları halde ülkenin geleceği için kararlı ve birlikte adım atma çabasındaki ılımlı muhaliflerin konumu, Tunus Devriminin istikrara kavuşmasındaki belli başlı unsurdur. Zikredilen her iki kesimin intikam duygularından ziyade uzlaşma zaviyesinden birbirlerine yakınlaşması, sorunların minimize edilmesinde en önemli işlevi üstlenmiştir.

Arap Dünyasındaki halk ayaklanmalarının ilk durağı Tunus'un demokratikleşme sürecine odaklanan bu çalışma, elit teorisinin imkânlarından yararlanarak ülkedeki başarılı devrim sürecinin gerekçelerini açıklamaya çalışmaktadır. Makalede, teorisinin iki temel yaklaşımı olan katı (*hardliner*) ve ılımlı (*softliner*) tanımlamasından hareketle, rejim mensubu ve muhalif ılımlı elitlerin ülkenin geleceğine dair uzlaşma temelli dolaylı bir sözleşme etrafında buluşmaları neticesinde Tunus'taki demokratikleşme sürecinin nasıl istikrarlı şekilde sürdürülebildiği anlatılmaktadır. Bu çerçevede, çalışma kapsamında öncelikle Tunus'un demokratikleşme teorisi içindeki yerine ve elit teorisi literatürüne değinilecek olup akabinde ılımlı elitlerin iş birliği bağlamında Tunus'un geçiş ve demokratikleşme esnasında karşılaştığı gelişmeler etrafıca tartışılacaktır. Tunus'ta demokratikleşme sürecinde elitler arasındaki mücadele ve uzlaşma çabaları, müelliflerin 2012 ve 2014'te Tunus'a yaptığı araştırma gezileri ve mülakatlar çerçevesinde, süreç takibi (*process tracing*) metodu izlenerek irdelenmektedir.

1 Taslak metni okuyarak değerli eleştiri ve katkılarını sunan Prof. Dr. Murat Çemrek, Doç. Dr. Mehmet Akif Okur ve iki değerli hakeme şükranlarımızı sunarız.

2 Her ne kadar Tunus'ta demokratikleşme ve devrim süreci bir anlamda devam etse ve demokrasisinde eksiklikler olsa da demokratikleşme literatüründe yeni rejimin yerleşmeye başlaması ile ilgili uygulanan kriterlerin önemli bir bölümünün gerçekleşmiş olması (iki kez seçim olması, hükümet değişiminin iki kez barışçıl bir şekilde sağlanması, ilk 5 yılda karşı darbe olmaması gibi), Tunus'un başarılı bir demokratikleşme örneği olarak kabulüne imkân tanımaktadır.

Demokratikleşme Literatürü ve Tunus

20. yüzyılın ikinci yarısında siyaset bilimi alanında en çok yazılan konuların başında siyasal rejimler ve demokratikleşme gelmektedir. Zengin demokratikleşme literatüründeki argümanlar dört kategoride ele alınabilir. Bunlardan ilki olan yapısal argümanlar, makro seviyedeki faktörlere bakarak demokratikleşmeyi açıklamaya çalışır. Modernleşme teorisine göre bir devletin demokratikleşebilmesi için belirli bir ekonomik gelişmişlik seviyesine ulaşması gerekir.³ Her ne kadar Tunus'un iktisadi gelişmesi bölgedeki bazı ülkelerin üzerinde olsa da argümanın, sağlıklı demokratikleşmenin gerçekleşmesi için belirttiği seviyeye ulaştığı da söylenemez. 2010 yılı sabitlenmiş rakamlarına göre Tunus'un kişi başına düşen yıllık geliri ortalama 4177\$ idi. Dünya Bankası verilerine dayanarak karşılaştırmak gerekirse, 1980'lerde demokratikleşen Şili, Arjantin, Brezilya, Kolombiya gibi Latin Amerika ülkeleri ile 1990'ların başında demokratikleşen Çek Cumhuriyeti, Polonya, Romanya gibi Doğu Avrupa ülkeleri Tunus'tan daha ileri bir gelişmişlik düzeyine sahipti. Ayrıca, 2010 Orta Doğu'suna baktığımızda, zengin Körfez ülkelerinin yanı sıra Libya ve Irak, Tunus'tan daha ileri, Cezayir ve Ürdün de Tunus'la benzer gelir düzeylerine sahipti.⁴ Öte yandan "rantiye devlet" (*rentier state*) açıklamasına göre doğal kaynaklara sahip otoriter rejimler gelirleri dağıtarak demokratikleşme taleplerinin önüne geçer.⁵ Ancak rantiyeye devlet argümanı da demokratikleşmeden çok otoriter rejimlerin ayakta kalması hususunu açıklamaktadır. Bu açıdan Tunus ve Mısır gibi devletlerde otoriter rejimin yıkılması, petrol gelirlerinin düşüklüğü ile açıklanabilir. Ancak bu konuda benzer özelliklere sahip bu iki ülke arasında Tunus demokratikleşebilirken Mısır'ın sağlıklı ve uzun ömürlü olarak demokratikleşememesi bu argüman çerçevesinde açıklanamamaktadır.

Kültürel argümanlar daha çok toplumdaki hâkim din ve kitlesel değerlere odaklanır. Buna göre İslam toplumları⁶ veya seküler-rasyonel değerlerin hâkim olmadığı toplumlar⁷ demokrasinin neşet etmesi için uygun ortamlar oluşturamaz. Bu yaklaşım Orta Doğu bağlamında bölge içi farklılıkları açıklamak amacıyla değil, küresel düzeyde bölgeler arası farkları açıklamak için öne sürülmüştür. Tunus bu hususlarda bölgedeki diğer ülkelerden farklı olmamasına rağmen demokratikleşebilmiş olduğu için bu argümanlar da Tunus fenomenini açıklamakta başarısız kalmaktadır.

Kurumsal argümanlar ise demokratikleşmeyi otoriter rejimlerin çeşitli özellikleri üzerinden açıklamaya çalışır. Buna göre siyasal liberalleşmeyi daha çok sağlayan veya düzenli seçimlere sahip otoriter rejimlerin demokratikleşmesi daha muhtemeldir.⁸ Bölgede Tunus'tan daha çok liberalleşmiş Ürdün ve Fas gibi ülkelerde⁹ rejim değişikliği olmamışken, muhalefetin büyük bölümünün sürgünde

3 Seymour Martin Lipset, "Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy", *American Political Science Review*, Cilt 53, No.1, 1959, s.69-105; Carles Boix ve Susan Stokes, "Endogenous Democratization", *World Politics*, Cilt 55, No.4, 2003, s.517-49; Jason Brownlee, Tarek Masoud ve Andrew Reynolds, *The Arab Spring: Pathways of Repression and Reform*, New York, NY, Oxford University Press, 2015.

4 World Bank, "World Development Indicators (WDI)", 2017, <http://databank.worldbank.org> (Erişim Tarihi 13 Mart 2017).

5 Michael L. Ross, "Does Oil Hinder Democracy?", *World Politics*, Cilt 53, No.3, 2001, s.325-61; Sean L. Yom ve F. Gregory Gause III, "Resilient Royals: How Arab Monarchies Hang On", *Journal of Democracy*, Cilt 23, No.4, 2012, s.74-88.

6 Samuel P. Huntington, *The Third Wave: Democratization in the Late 20th Century*, Norman, University of Oklahoma Press, 1993; Elie Kedourie, *Democracy and Arab Political Culture*, London, Routledge, 1994; Bernard Lewis, "Islam and Liberal Democracy: A Historical Overview", *Journal of Democracy*, Cilt 7, No.2, 1996, s.52-63.

7 Gabriel Almond ve Sidney Verba, *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*, Princeton, Princeton University Press, 1963; Ronald Inglehart ve Christian Welzel, *Modernization, Cultural Change, and Democracy: The Human Development Sequence*, Cambridge, UK; New York, Cambridge University Press, 2005.

8 Larry Diamond, "Thinking About Hybrid Regimes", *Journal of Democracy*, Cilt 13, No.2, 2002, s.21-35; Staffan Lindberg, *Democratization by Elections: A New Mode of Transition*, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 2009; Frédéric Volpi, "Explaining (and re-explaining) political change in the Middle East during the Arab Spring: trajectories of democratization and of authoritarianism in the Maghreb", *Democratization*, Cilt 20, No.6, 2013, s.969-90.

9 Daniel Brumberg, "The Trap of Liberalized Autocracy", *Journal of Democracy*, Cilt 13, No.4, 2002, s.56-68.

ve sindirilmiş olduğu Tunus'un demokratikleşmesi de bu argümanları yanlışlamaktadır. Öte yandan bir başka argümana göre monarşilerin halkın gözündeki meşruiyet¹⁰ ve reform yapma konusundaki esneklikleri¹¹ bu rejimleri ayaklanmalara karşı daha dayanıklı kılmıştır. Her ne kadar bu yaklaşım Tunus'ta rejimin yıkılmasını açıklayabilmekteyse de monarşiyle yönetilmeyen diğer devletler demokratikleşemezken bunun Tunus'ta gerçekleşmesini açıklamayı başaramamaktadır.

Son olarak uluslararası faktörlerle ilgili argümanlar demokratikleşmeyi bölgede değişen ve demokratikleşen hava ile açıklamaktadır. Buna göre komşuları veya müttefikleri demokratik olan devletler demokratikleşebilir.¹² Uluslararası faktörlerin etkisini ölçmek için dış yardımlar ve doğrudan yabancı yatırımlara bakılabilir. Bu verilere bakıldığında 2005-2010 arasında Tunus'un bölge ülkeleri arasında ön plana çıkmadığı görülmektedir. Tunus, resmi kalkınma yardımları hususunda Irak, Mısır, Fas ve Yemen'in, doğrudan dış yatırımlarda da Körfez ülkeleri, Mısır ve Ürdün'ün gerisinde kalmaktadır.¹³ Bu yüzden Tunus'un izlediği farklı yolu sahip olduğu demokratik müttefiklerle açıklamak mümkün değildir.

Demokratikleşme ve Elit Teorisi

Bahsi geçen yapısal, kültürel, kurumsal ve uluslararası faktörler Tunus'ta demokratikleşmenin gerçekleşmesini başarılı bir şekilde açıklayamazken, demokratikleşmeyi bireysel kararlar ve stratejik tercihler üzerinden açıklayan elit teorisi, Tunus'un demokratikleşmesine önemli bir bakış açısı sunmaktadır. Bu sebeple, bu bölümde elit teorisinin temel iddialarını ve demokratikleşme sürecinde stratejik etkileşimlerin önemini açıklayacağız.

Elit teorisi üçüncü dalga demokratikleşme sürecinde özellikle Latin Amerika ve Güney Avrupa tecrübelerinden hareketle ortaya çıkmıştır.¹⁴ Bu tecrübelerde daha önce ortaya atılan yapısal ve kültürel önkoşulları sağlayamayan devletler demokratikleştikleri için bu önkoşulların ötesine geçilmesi gerektiği düşüncesi gelişmiştir.¹⁵ Bu bağlamda elit teorisi temelde yapısal yaklaşıma karşı gelişmiş ve elit aktörlerin siyasal rejim değişimi süreçlerindeki tercihlerine odaklanmıştır.¹⁶ Zira, Di Palma'nın da işaret ettiği üzere, demokratikleşme aslında tıpkı bir zanaat gibi ince bir şekilde işlenerek gerçekleşmektedir.¹⁷

10 Alfred C. Stepan ve Juan J. Linz, "Democratization Theory and the 'Arab Spring'", *Journal of Democracy*, Cilt 24, No.2, 2013; Alfred C. Stepan, Juan J. Linz ve Juli F. Minoves, "Democratic Parliamentary Monarchies", *Journal of Democracy*, Cilt 25, No.2, 2014, s.35-51.

11 Hicham Ben Abdallah El Alaoui, "Furas Faitah: Hal Tamtaddu al-thawarat li-al-Anzima al-Malakiyya fi al-Am al-Thalith li-al-Rabi' al-Arabi", *al-Markaz al-Iqlimi li-ad-Diraast al-Istrijjyya*, 02 Ocak 2013, <http://rcssmideast.org/reviews/%D8%A7%D9%84%D8%AA%D9%82%D8%A7%D8%B1%D9%8A%D8%B1/%D9%81%D8%B1%D8%B5-%D9%81%D8%A7%D8%A6%D8%AA%D8%A9.html> (Erişim Tarihi 10 Mart 2014); Brownlee, Masoud ve Reynolds, *The Arab Spring*.

12 Daniel Brinks ve Michael Coppedge, "Diffusion Is No Illusion", *Comparative Political Studies*, Cilt 39, No.4, 2006, s.463-89; Huntington, *The Third Wave*; Kurt Weyland, "The Arab Spring: Why the Surprising Similarities with the Revolutionary Wave of 1848?", *Perspectives on Politics*, Cilt 10, No.4, 2012, s.917-34.

13 World Bank, "World Development Indicators (WDI)".

14 Huntington, *The Third Wave*.

15 Michael McFaul, "The Fourth Wave of Democracy and Dictatorship: Noncooperative Transitions in the Postcommunist World", *World Politics*, Cilt 54, No.2, 2002, s.214.

16 Stephen J. King, *The New Authoritarianism in the Middle East and North Africa*, Bloomington, Indiana University Press, 2009, s.20.

17 Giuseppe Di Palma, *To Craft Democracies: An Essay on Democratic Transitions*, Berkeley, University of California Press, 1990; Juan J. Linz ve Alfred C. Stepan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1996.

Eğer demokratikleşme bir zanaat ise, bu zanaatın temel aktörleri de elitlerdir ve bu aktörler arasındaki etkileşim demokratikleşmenin gerçekleşip gerçekleşmeyeceğini belirleyen faktördür.¹⁸ Bir başka deyişle demokratikleşme siyasal değişim esasında elitlerin bilinçli karar ve tercihlerinin bir sonucudur. Otoriter rejimin elitleri statükonun korunmasından faydalanacakları için ancak demokratikleşme sonrasında konumları için bazı garantiler alırlarsa değişime sıcak bakabilirler. Böylece elit teorisi demokratikleşmeyi yukarıdan-aşağıya bir süreç olarak değerlendirir. Bir toplumsal talep veya ayaklanma olsa bile demokratikleşmenin gerçekleşip gerçekleşmeyeceğini belirleyen faktör yine elitlerin tercihleri olacaktır.¹⁹ İşte bu yüzden, elitler arası ilişkiler ve onların pazarlık yetenekleri son derece önemlidir.²⁰

Bu noktada teorinin temellerini atan O'Donnell ve Schmitter'in çalışmasında ortaya koyulan elit tanımlaması oldukça önemlidir. Buna göre elit sınıfı yekpare bir yapı değildir; tam tersine farklı klikler barındırır.²¹ Esasında elit sınıfı dediğimiz şey farklı elit grupları arasında kurulan bir koalisyona işaret eder.²² Her ne kadar bu koalisyonlar uzun ömürlü olabilse de çözülmemiş siyasi, toplumsal ve ekonomik sorunlar koalisyonların yıkılmasına ve elit gruplar arasında bölünmelere yol açar. İşte bu bölünmeler de demokratikleşme sürecine götürür. Bölünmeler sonucunda oluşan elit gruplar genelde statükocu ve reformcu olmaları yönüyle ayrışır.²³ Bu gruplara farklı isimler verilmekle beraber, en yaygın kullanıma göre statükocu elitler için katı elitler (*hardliner*) ve reformcu elitler için de ılımlı elitler (*softliner*) denmektedir.²⁴ Genelde ılımlı elitler demokratikleşme sonrası ya daha fazla güç elde edeceklerini ya da konumlarını koruyacaklarını düşünen elitler iken katı elitler ise tüm nüfuzlarını kaybedeceklerini düşünen elitlerdir. Askeri ve sivil bürokrasi gibi kurumsal kimlikler de bölünmeleri şekillendirmede önemli rol oynamaktadır.²⁵

Teori, muhalefetteki grupları da tıpkı rejim elitlerini sınıflandırdığı gibi sınıflandırmaktadır. Buna göre muhalefet içerisinde radikal ve ılımlı gruplar mevcuttur ve bunlar sırasıyla katı ve ılımlı elit grupların karşılığı durumundadır. Genellikle radikal muhalefet keskin sistemik değişimler talep eden gruplardır. Bunlar kimi zaman demokratikleşmeyi talep etmekle beraber daha çok devletin veya kurumların radikal bir şekilde değişmesini istemektedir. İlimli muhalifler ise demokratikleşme talebiyle beraber mevcut devlet yapısıyla daha barışık gruplardır ve genelde tedrici değişimi savunurlar.

Elit teorisine göre demokratikleşme, elitler ve muhalefet aktörlerinin askeri, siyasi, ekonomik ve toplumsal alanlarda yapacakları pazarlıkların bir sonucudur. Bu süreçte muhalefet kontrolden çıkar veya katı elitler çok şey kaybedeceklerini düşünürse demokratikleşme ya baskının artmasıyla ya da

18 Dankwart A. Rustow, "Transitions to Democracy: Toward a Dynamic Model", *Comparative Politics*, Cilt 2, No.3, 1970, s.337-363; Guillermo O'Donnell ve Philippe C. Schmitter, *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1986; Thomas Carothers, "The End of the Transition Paradigm", *Journal of Democracy*, Cilt 13, No.1, 2002, s.5-21.

19 Nancy Bermeo, "Myths of Moderation: Confrontation and Conflict during Democratic Transitions", *Comparative Politics*, Cilt 29, No.3, 1997, s.305-322.

20 Jan Teorell, *Determinants of Democratization: Explaining Regime Change in the World, 1972-2006*, Cambridge, New York, Cambridge University Press, 2010.

21 O'Donnell ve Schmitter, *Transitions from Authoritarian Rule*.

22 Russell Bova, "Political Dynamics of the Post-Communist Transition: A Comparative Perspective", *World Politics*, Cilt 44, No.1, 1991, s.113-138.

23 Christian Welzel, "Theories of Democratization", Christian W. Haerpfer et al. (der.), *Democratization*, Oxford, New York, Oxford University Press, 2009, s.74-90.

24 O'Donnell ve Schmitter, *Transitions from Authoritarian Rule*.

25 Paul G. Lewis, "Theories of Democratization and Patterns of Regime Change in Eastern Europe", *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, Cilt 13, No.1, 1997, s.17.

darbelerle son bulur.²⁶ Bu sonucun gerçekleşmesinden kaçınmak için O'Donnell ve Schmitter'a göre ılımlı elitler ılımlı muhalefete demokratikleşmenin tamamlanacağı konusunda güvence verebilmeli ve ılımlı muhalifler de radikal değişim iddialarından kaçınarak ılımlı elitlerin açılım projeleriyle beraber hareket etmelidir. İlimli elit ve muhaliflerin bir arada hareket ettiği böyle bir süreç sonunda katı elitler ya değişime ikna olur ya da zamanla kontrolü kaybederler.²⁷ Ancak radikal muhalefet bu demokratikleşme kampına katılacak olursa katı elitler imtiyazlarını tamamen kaybetmemek için statükonun yanında yer alarak demokratikleşmeye son verirler. Kısacası, demokratikleşme ancak ılımlı elitler ve ılımlı muhalefetin diğer grupları dışarıda bırakarak ittifak kuracağı bir pazarlık sürecinin sonucudur.

Görüldüğü üzere bu süreçte, iki grubun ortak hareketi ve demokratikleşme sonrası için güç dağılımı pazarlıkları son derece önemlidir. Bir başka önemli nokta ise katı elitlere verilecek garanti ve imtiyazlardır. Eğer ılımlı kesimlerin koalisyonu katı elitlere can ve mal güvenliği, yargılama yapılmaması ve/ya buldukları kurumların otonom bırakılması gibi garantiler verirse, katı elitlerin ikna edilmesi ve demokratikleşmenin gerçekleşmesi daha kolay mümkün olabilir.²⁸

Elit Teorisine göre Tunus'ta Aktörlerin Tanımlanması

Elit teorisinin gösterdiği üzere rejim ve muhalefet kanadında katı/radikal ve ılımlı grupları tanımlamak demokratikleşme sürecini açıklamak açısından son derece önemlidir. Her ne kadar sürecin başlangıcı itibarıyla Tunus örneği teoriden farklılık gösterse de devrim sonrası demokrasinin inşası konusunda ulaşılan sonuçlar ve aktörler arasındaki etkileşimler, elit teorisinin bu noktada açıklayıcı bir gücü olduğuna işaret etmektedir. Bu çerçevede öncelikle Tunus'ta aktörlerin nasıl konumlandıklarını anlamak gereklidir. Tablo 1 elit teorisine göre Tunus'ta aktör tanımlamalarını özetlemektedir.

Tablo 1 Tunus'ta Temel Aktörler

	Rejim Elitleri	Muhalefet
Katı/ Radikal	Bin Ali'nin Yakın Çevresi Yüksek Bürokrasi Güvenlik Güçleri	Selefilere Aşırı Sol
İlimli	Sivil Siyasal elitler Militer/Askeri Bürokrasi Sivil Bürokrasi Burgibacılar (Tunus'un Çağrısı)	Nahda Hareketi Sosyal Demokratlar Tunus Genel İşçi Sendikası (UGTT) Ulusal Diyalog Dörtlüsü

Tunus'ta katı elitlerinin en temel direğini eski diktatör Bin Ali ve onun yakın çevresi oluşturmaktaydı. Bin Ali'nin devrimle beraber ani bir şekilde ülkeyi terk etmek durumunda kalmasıyla bu grup kendisinin yakın çevresi, bakanları ve yüksek bürokratları etrafında şekillendi.²⁹ Bunun yanı sıra devrim sonrası süreçte en yüksek direnci gösteren elitler, Bin Ali döneminde rejimin temel

26 Juan J. Linz, *The Breakdown of Democratic Regimes: Crisis, Breakdown and Reequilibration*, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1978.

27 O'Donnell ve Schmitter, *Transitions from Authoritarian Rule*.

28 Steven Cook, "The Promise of Pacts", *Journal of Democracy*, Cilt 17, No.1, 2006, s.63-74; Courtney Jung ve Ian Shapiro, "South Africa's Negotiated Transition: Democracy, Opposition and the New Constitutional Order", *Politics and Society*, Cilt 23, No.3, 1995, s.269-308.

29 Larbi Chouikha ve Éric Gobe, *Histoire de la Tunisie depuis l'indépendance*, Paris, La Découverte, 2015.

taşlarından olan güvenlik güçleri (polis ve istihbarat) oldu. Öte yandan radikal muhalefet ise temelde Selefî ve aşırı sol gruplar tarafından oluşmaktaydı. Bugünün Tunus'u bağlamında aşırı sol gruplar zayıf aktörler olarak yer alsa da devrim sonrası dönemde Selefîler oldukça önemli rol oynadı. Selefîlerin içinden hem partileşmek gibi daha kurumsal yolları tercih eden hem de *Ensar üş-Şeria* gibi şiddet üreten bir yapıyı meydana getiren grupların çıkması, demokratikleşme süreci pazarlıklarını ciddi anlamda riske atmaları yönünden önemlidir.

Tunus'ta ılımlı elitler temelde sivil siyasi/bürokratik elitler, ordu ve Burgibacılar'dır. Esasında bu gruplar Bin Ali döneminde önceki döneme nazaran dışlanmışlardı. Demokratikleşme sonrasında özellikle bu grubun sivil kanadı, Tunus'un Çağrısı Partisi (*Nida Tunus*) altında toplanarak demokratikleşme yönünde önemli bir tavır almıştır.

Tunus'ta ılımlı muhalefet kampı, siyasi olarak çok farklı projelere sahip olsalar da demokratikleşme konusunda benzer ideallere ve planlara sahip gruplardan oluşmaktadır. Bu grubun en temel iki ögesi *Nahda* Hareketi ve Cumhuriyet için Kongre Partisi (CPR) çevresindeki sosyal demokratlardır. Bazı diğer sol partiler, İşçi Sendikası (UGTT) ve Ulusal Diyalog Dörtlüsü de sürecin kritik ılımlı muhaliflerindedir.

Elit teorisi demokratikleşme sürecini bir zanaat olarak görürken pazarlıkların nasıl sonlandırılacağını ve bu pazarlığı yapan aktörlerin kim olacağını özellikle önemser. Bu yüzden, demokratikleşme sürecini sadece tek bir grup aktör üzerinden açıklamak elit teorisi açısından yetersiz kalır. Aktörler arası etkileşimi anlayabilmek son derece önemlidir. Tunus üzerine yazılan ve *Nahda* Hareketi veya UGTT gibi aktörlere odaklanan güncel çalışmalar önemli katkılar sunsa da tek taraflı bakış açıları dolayısıyla eksik kalmaktadır. İşte bu yüzden, bu makalenin geri kalanı aktörler arası etkileşimin Tunus'ta demokratikleşmeyi tamamlama konusundaki etkisini açıklamaktadır. Bu çerçevede ılımlı elitlere ve ılımlı muhalefete odaklanan çalışma, bu grupların kurduğu koalisyonun diğer Arap ülkelerinin aksine nasıl demokratikleşmeyi tamamladığını açıklamaktadır. Sonraki bölüm demokratikleşmenin tamamlanması sürecinde temel rol oynayan ılımlı elit kategorisinde yer alan Tunus'un Çağrısı ve ordu ile ılımlı muhalefeti temsil eden etkin aktörler, *Nahda* Hareketi ve sosyal demokratlara odaklanmaktadır.

Tunus'ta Devrim Süreci ve Temel Aktörlerin Faaliyetleri

Devrim sonrası süreç incelendiğinde, Tunus'u farklı kılan başlıca faktör gerek yönetici gerekse muhalif elitlerin takip ettiği siyaset ve üstlendiği roldür. Bir devrimi takiben siyasal sistemin yeniden şekillendiği ortamda, elitlerin davranış ve kararları, sürecin varacağı noktaya dair hayati konuma sahiptir. Şüphesiz, halkın genel iradesinin yönetici ya da muhalif elitlerin söylem ve politikaları yoluyla şekillendirildiği varsayımından hareketle, Tunuslu elitlerin izlediği siyasetin devrim sonrası kazanımlardaki başlıca etmen olduğunu ifade etmek gerekir.

Bin Ali'nin ülkeyi terk etmesi devrimin gerçekleştiği gün anlamına gelse de devrime giden sürecin kırılma noktası, Bin Ali'nin Genelkurmay Başkanı Reşid Ammar'la görüşmesi sonrasında Ammar'ın takındığı tutum olmuştur. Ammar, Bin Ali'nin protestoculara yönelik zor kullanması emrine "Tunus ordusu halkına karşı silah çekmeyecektir." şeklindeki cevapla karşı çıkmış ve sonraki süreçte de "ordunun Tunus Devriminin muhafızlığını üstleneceğini" beyan etmiştir.³⁰ Genelkurmay Başkanı

30 David D. Kirkpatrick, "Top Tunisian General Pledges Support for Revolution", *The New York Times*, 24 Ocak 2011, <http://www.nytimes.com/2011/01/25/world/africa/25tunis.html> (Erişim Tarihi 30 Kasım 2015).

Ammar'ın bu tutumu ve devrimcilere verdiği zımnî destek, Bin Ali karşısında toplumsal ayaklanmanın başarıya ulaşmasında önemli bir işlev görmüştür.

Otoriter rejimlerin en temel özelliklerinden birisi her türlü demokratik girişimi ya da muhalefeti bastırarak kapasiteye sahip, rejime sadık kolluk kuvvetlerine ya da zorlayıcı kurumlara sahip olmalarıdır.³¹ Bu genel varsayımdan hareketle Ammar'ın rejimden yana değil de muhaliflerden yana tavır alması, Tunus siyasal yaşamında ordunun konumuyla açıklanabilir. Arap dünyasındaki diğer otoriter rejimlere nazaran Tunus ve Mısır orduları görece daha kurumsallaşmış, sadakat ve yükümlülüklerin yerine getirilmesinde daha profesyonel bir yapıya sahiplerdir.³² Bu bakımdan orduların her şart ve koşulda rejimin halka yönelik kesin baskı aracı olarak kullanılmalrı mümkün olmamakta ve bu ülkelerde polis ve istihbarat birimleri rejimin muhafazası adına daha stratejik bir rol oynamaktadır. Tunus özelinde ise Burgiba'nın başından beri orduyu siyasetin dışında bırakan ve ordu mensuplarının ülkenin yönetici parti kadrolarına katılmasını yasaklayan bir siyaset izlediği görülmektedir.³³ Tunus devlet yapısı diğer ülkelerde olduğu gibi askeri elitler tarafından değil Burgiba'nın *Neo Düstur* Partisi mensubu sivil elitler tarafından şekillendirilmiştir.³⁴ Bu nedenle bölgedeki diğer devletlerin aksine Tunus ordusu, hiçbir zaman bir darbe girişimine kalkışmamış, siyasi karar alma sürecinin parçası haline gelmemiş, "ulus-devlet inşasının" aracı olmamış ve ekonomik kalkınma planlarına müdahale etmemiştir.³⁵ Burgiba'nın orduyu konumlandığı pozisyonu aynı çizgide devam ettiren Bin Ali de, sınır güvenliğinden sorumlu küçük ve mütevazı bütçeye sahip bir ordu yapılanmasını kurumsal hale getirmiştir.³⁶

Bin Ali ve ekibinin, kurumsallaşmış ve tarihsel olarak rejimin baskı ve zor kullanma aracı olmayan Tunus ordusuna güvenmediği ve bu nedenle muhaliflere karşı kullanmak üzere rejime ve kendisine sadık güçlü bir istihbarat ve polis yapılanması meydana getirdiği görülmektedir. Bu bakımdan Bin Ali'nin Tunus'u tam bir polis devleti özelliği taşııyordu.³⁷ Ayrıca ülkedeki polis sayısının ordu mensuplarının yaklaşık dört katı olduğu dikkate alındığında, polisin Bin Ali'nin güvenliğini ve rejimin sürekliliğini sağlayan temel unsur olduğu açığa çıkmaktadır.³⁸ Bu gerekçeden ötürü halk ayaklanması sürecinde ordunun, rejim ve ona sadık birimlerden ziyade göstericilerin safında yer alarak ülkede demokrasinin oluşumuna katkı sağlama gayreti ve polisin olumsuz etkisinin önüne geçebilmesi, Tunus siyasal sisteminde ordunun ve polisin tarihsel konumu üzerinden okunarak anlaşılabilir.³⁹ Bu bağlamda, Tunus'ta demokratikleşme sürecinde elitler arası ilişkilerdeki ilk kırılma ordunun kendisini ılımlı elitler safında konumlandırmasıyla olmuştur ve bunun sonucunda Bin Ali'nin ülkeyi terk etmesiyle demokratikleşmenin ilk adımı olan otoriter rejimin yıkılması gerçekleşmiştir.

31 Ergun Özbudun, *Otoriter Rejimler, Seçimsel Demokrasiler ve Türkiye*, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011, s.67.

32 Robert Springborg, "Arab Militaries", Marc Lynch (der.), *The Arab Uprisings Explained: New Contentious Politics in the Middle East*, New York, Columbia University Press, 2014, s.151.

33 Barany, "Comparing the Arab Revolts", s.165.

34 Philippe Droz-Vincent, "The Military amidst Uprisings and Transitions in the Arab World", Fawaz A. Gerges (der.), *The New Middle East: Protest and Revolution in the Arab World*, New York, Cambridge University Press, 2013, s.180.

35 L. B. Ware, "The Role of the Tunisian Military in the Post-Bourgiba Era", *Middle East Journal*, Cilt 39, No.1, 1985, s.27–47; Nur ed-Din Cebnun, "Devr el- Ceş fi's Sevrâ et-Tunusiyye", Mecmua Muellifin (der.), *Sevrâ Tunis: el-Eşbab ve's Siyakaat ve't Tehaddiyat*, Doha, el-Merkez el-Arabi li'l İbhas ve Dirasat es-Siyasat, 2012, s.330.

36 Barany, "Comparing the Arab Revolts", s.165.

37 Ibid; Tefik el-Medeni, *Sukut ed-Devle el-Bulusiyye fi Tunus*, Beyrut, ed-Dar el-Arabiyye li'l Ulum Naşirun, 2011, s.15.

38 Peter J. Schrader ve Hamadi Redissi, "Ben Ali's Fall", Larry Diamond ve Marc F. Plattner (der.), *Democratization and Authoritarianism in the Arab World*, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 2014, s.204.

39 Springborg, "Arab Militaries", s.145–146.

Yaklaşık bir ay boyunca süren kitlesel protestoların neticesinde ülkeyi terk eden Bin Ali'nin yerine geçiş sürecini yönetmek üzere Muhammed Gannuşi'nin gelmesiyle muhalifler yeni bir gösteri dalgası başlattı. Geçici hükümetin teşkiline yönelik protestoların ana gerekçesi eski rejimin mensuplarının geçiş hükümetinde yer almasıydı. Nitekim Gannuşi savunma, dış işleri, iç işleri ve maliye gibi önemli bakanlıklardan altısını eski kabineden seçmiş ve genellikle Bin Ali rejimine yakın kimselerden müteşekkil bir bakanlar kurulu oluşturmuştu.⁴⁰ Bu nedenle İslamcı, seküler ve sol cenahtan yaklaşık 30 sivil toplum örgütünün içinde yer aldığı Devrimi Koruma Konseyi, Bin Ali döneminin başbakanı Gannuşi'nin devrimin kazanımlarına ket vurması tehlikesine karşı durarak onu istifaya zorlamak adına hükümet meydanı olarak da bilinen Kasaba'da toplandılar.⁴¹ Farklı ideolojik grupların devrimin sürekliliğini sağlamak ve yerleşik bir demokrasi inşa etmek için, eski rejimin kalıntılarına karşı Kasaba Meydanı'nda birlikte mücadele etmeleri, ülkedeki geçiş sürecini kolaylaştıran başlıca etkenlerden biriydi. Nitekim Kasaba'daki protestolara direnç gösteremeyen Muhammed Gannuşi, Bin Ali sonrası boşalan Devlet Başkanlığı koltuğuna oturarak geçiş sürecini yönetme ve yönlendirme arzusunun kısa sürede sona ermesiyle istifa etmek zorunda kaldı.⁴² Gannuşi'yi istifaya zorlayan bu süreç, muhalefet içerisinde farklı ideolojilerden ılımlı kesimlerin bir araya gelerek ılımlı elitler ile pazarlık yapabilecek bir yapı oluşturabilmesi yönünden sürecin ikinci önemli aşaması olmuştur.

Muhammed Gannuşi'nin istifası üzerine, ülkenin Geçici Başkanı Fuad Mubezza, Tunus siyasal hayatının önemli ve derin simalarından Bacı Kaid Sıbsi'yi yeni anayasa yapımını üstlenecek Kurucu Meclisi oluşturacak seçimlere kadar ülkeyi yönetmesi için atadı. Sıbsi gibi, Burgiba döneminde önemli görevler üstlenmiş, Bin Ali yönetiminde de bir süre görev almakla birlikte rejimi eleştirmiş bir ismin atanması Mubezza'nın zekice bir tercihi oldu.⁴³ Bu atama ile ordu ile beraber sivil ılımlı elitlerin de geçiş sürecine daha aktif bir şekilde dâhil olması, demokratikleşme sürecinde rol oynayan temel aktörlerin konumlarını almasını sağlamıştır. Bu geçiş sürecinde dengeli bir siyasetin izlenmesi ve rejimin ılımlı elitleriyle Bin Ali karşıtı muhaliflerin bir araya gelmesi ile demokratikleşme sürecinde sağlıklı bir stratejinin izlenmesi mümkün olmuştur.

Nitekim Sıbsi'nin göreve gelir gelmez, Bin Ali'nin yakın akrabalarından ve rejimin önemli isimlerinden bazılarını tutuklaması ve Demokratik Anayasal İttifak adındaki rejimin hâkim partisinin seçimlere katılmasını yasaklaması, geçiş sürecinde muhaliflerin Sıbsi'ye ılımlı yönelik olarak olumlu tavır takınmasına neden olmuştur. Öte yandan, Sıbsi tarafından atılan bu adımlar yeni süreçte eski rejim mensuplarının devrime karşı pozisyon almalarını engelleyici bir hüviyete büründü. Ayrıca Sıbsi, Bin Ali döneminde sürgüne gönderilmiş önemli siyasi ve toplumsal figürlerin ülkeye geri dönmesi ve siyasal yapılanma sürecinde aktif rol oynamasının da yolunu açtı.⁴⁴ Burgiba Tunus'unun önemli simalarından olan Sıbsi'nin süreçteki ılımlı tavrı, eski rejimin katı taraftarlarına yönelik kısıtlayıcı politikası ve toplumdaki Bin Ali tarafından yasaklanmış farklı siyasi ve ideolojik yapılara alan açması, Tunus'un demokratikleşme sürecinde önemli rol oynadı.

40 Azmi Bışara, *es-Sevra et-Tunusiyye el-Mecide: Bünye Sevra ve Sayruratuha min Hilal Yevmiyyetuha*, Doha, el-Merkez el-Arabi li'l İbhas ve Dirasat es-Siyasat, 2012, s.301.

41 Schrader ve Redissi, "Ben Ali's Fall", s.213.

42 Muhammed Gannuşi'nin geçiş sürecinde izlediği siyaset ve muhalefetin tavrı hakkında detaylı bilgi için bkz. Kenneth Perkins, *A History of Modern Tunisia*, 2. baskı, New York City, Cambridge University Press, 2014, s.229-232.

43 Schrader ve Redissi, "Ben Ali's Fall", s. 213.

44 Ibid. s.213-214.

Geçiş sürecinin Tunus halkı nezdinde daha kabul görür durumdaki Sıbsi hükümetine devredilmesi, ülkedeki tüm kesimlerin demokrasiyi yerleşik hale getirecek yeni anayasayı yapacak meclis seçimlerine odaklanmasını sağladı. Bunu takiben, Mubezza 4 Mart 2011'de 1959 Anayasası'nın ilga edildiğini ve yeni anayasa yapımı için kurucu meclis seçimlerinin 23 Ekim'de icra edileceğini açıkladı.⁴⁵ Bu süre zarfında sabık rejim tarafından yasaklı Raşid Gannuşi ve Munsif Marzuki gibi önemli isimlerin ülkeye dönmesiyle Tunus seçimlerine yönelik hummalı bir çalışma başladı. Özellikle değişen seçim kanunuyla toplumun her kesiminin yeni sürece katılımına ve Bin Ali döneminin baskıcı politikaları nedeniyle susturulmuş olan muhalefetin kendini ifade etmesine imkân tanındı. Ülkede demokrasinin kurumsallaşmasını hedefleyen devrim savunucusu tüm kesimler, yeni süreçte siyasal katılımında kadınların etkin olmasına özellikle ihtimam gösterdiler.⁴⁶ Bu minvalde, yeni seçim kanununun 24 ve 25. maddeleri seçim listelerinde erkek ve kadın aday sayısının eşit ve birbirini takip edecek şekilde düzenlendi.⁴⁷

23 Ekim 2011'de ülkenin bağımsızlığından itibaren ilk demokratik ve özgür seçimleri gerçekleştirdi. Bazı sorunlar olmakla beraber, uluslararası gözlemciler Kurucu Meclis seçimlerinin meşru, şeffaf ve adil bir düzlemde gerçekleştiğini vurgulamıştır.⁴⁸ Seçimlerden Gannuşi'nin İslamcı *Nahda* Partisi birinci, Marzuki'nin Cumhuriyet İçin Kongre Partisi ikinci parti olarak çıktı.⁴⁹ Seçimin ardından yaptığı açıklamada Gannuşi, ülkenin sorunlarıyla mücadele edecek, yeni anayasayı hayata geçirecek ve yeniden bir diktatörlük sisteminin oluşmaması için demokratik yönetim biçimini kurumsallaştıracak bir koalisyon hükümetinin sinyalini vermiştir.⁵⁰ Aynı açıklamada Gannuşi, İslamcı gelenekten gelmesi hasebiyle kendisine ve partisine yönelik önyargıları yıkmak adına "modern bir parti" olduklarını hususiyetle vurgulamıştır. Bunun yanı sıra, Gannuşi'nin, tek parti yönetimini benimsemedikleri, seküler kesimler dâhil toplumdaki her türlü siyasi oluşumla ülkenin geleceği adına bir araya gelebilecekleri ve bunun da İslami demokrasi anlayışına iyi bir örnek olacağını ifade etmesi, *Nahda*'nın dayatmacı bir siyaset anlayışı izlemeyeceğinin sinyallerini verdi.⁵¹

Ayrıca, kendisiyle yapılan özel mülakatta Gannuşi, bu geçiş sürecinde uzlaşa ve tavizin önemini şöyle vurgulamıştır:

Tunus'un anahtar kelimesi, *uzlaşa*dır. Bu kelime ifadesini dinimizdeki *icma*'dan almıştır. Biz de *icma*'yı; yani bir bakıma uzlaşa'yı arıyoruz. Bu ise, yaygın olan demokrasi mantığından farklı bir durumdur. Normal şartlarda demokrasi çoğunluğun kararıdır bizim gibi geçiş döneminde olanlar içinse *icma*'yı yakalamaktır aslolan. Normal demokrasilerde %51 yönetmekte yeterliken geçiş dönemlerinde ise bazen %80 ya da 90'lık durumlara ihtiyaç vardır. Tunus anayasası bu uzlaşa

45 Bişara, "es-Sevra et-Tunusiyye el-Mecide", s.316.

46 Geçiş sürecinde Tunus'taki partilerin genel görünümü ve üstlendikleri rolle ilgili detaylı bir çalışma için bkz. Salahuddin el-Cevarşi, "Tunis: el-Meşhed el-Hizbi Ba'de Sevra el-Hurriyye ve'l Kerame", ed. Mecmua Muellifin, Doha, el-Merkez el-Arabi li'l İbhas ve Dirasat es-Siyasat, 2012, s.249-270.

47 "El-Kanun el-Esasi el-İntihabi", <http://haica.tn/%D8%A7%D9%84%D9%82%D8%A7%D9%86%D9%88%D9%86-%D8%A7%D9%84%D8%A3%D8%B3%D8%A7%D8%B3%D9%8A-%D8%A7%D9%84%D8%A7%D9%86%D8%AA%D8%AE%D8%A7%D8%A8%D9%8A/>, (Erişim Tarihi 09 Kasım 2015).

48 "Tunisia's Election Results", *National Democratic Institute*, 25 Ekim 2011, <https://www.ndi.org/node/18262> (Erişim Tarihi 09 Kasım 2015).

49 "Final Tunisian election results announced", *Al Jazeera*, 14 Kasım 2011, <http://www.aljazeera.com/news/africa/2011/11/20111114171420907168.html>, (Erişim Tarihi 09 Kasım 2015).

50 Angeliq Chrisafis ve Ian Black, "Tunisia elections winner: 'We're hardly the Freemasons, we're a modern party'", *The Guardian*, 25 Ekim 2011, <http://www.theguardian.com/world/2011/oct/25/tunisia-elections-islamist-party-winner> (Erişim Tarihi 09 Kasım 2015).

51 Samih İyd, el-Harekat el-İslamiyye fi'l Alem, İskenderiyye, el-Mektebe el-İskenderiyye, 2012, s.12.

mantığı sayesinde yüzde %94'lük başarı sağlamıştır. Geçiş sürecinin sağlıklı gerçekleşmesinde güçlü tarafın bu işin doğası itibarıyla daha fazla taviz vermesi gerekir. Bu bağlamda biz de salt çoğunluğa dayanan bir yaklaşımdan ziyade çoğulcu ve uzlaşıcı temel alan bir anlayış benimsedik.⁵²

Seçim sonrası kurulan Troyka Hükümeti diye adlandırılan *Nahda*, Cumhuriyet İçin Kongre Partisi ve *et-Tekettul* koalisyonuyla Kongre Partisi'nin Başkanı Marzuki Geçici Cumhurbaşkanı, *Nahda* Genel Sekreteri Hammadi Cibali Başbakan ve *et-Tekettul*'un Başkanı Mustafa Bin Cafer Meclis Başkanı seçildi. İslamcı, sol ve liberal kökenden gelen ılımlı muhalif elitlerin bu koalisyonu seçimlerden galip çıkan *Nahda*'nın mecliste sahip olduğu sandalye sayısı üzerinden süreci kendi ilke ve planları doğrultusunda yürütmek istemediğinin başlıca göstergesiydi. Nitekim Gannuşi'nin yukarıdaki açıklaması koalisyon temelli anlayışın düşünsel arka planını gözler önüne sermektedir. İslamcı *Nahda* mensuplarıyla diğer partilerden liberalleri Bin Ali rejimine karşı mücadelede bir araya getiren unsurun temelleri, sürgünde olan liderlerin uzun yıllar boyunca mevcut rejiminin yıkılarak ülkede demokratik bir sistemin nasıl tesis edileceğine yönelik yaptıkları toplantılara dayanmaktaydı. Özellikle Gannuşi ile Marzuki'nin sürgünde buldukları Londra'da defaten görüşmüş olmaları devrim sonrası süreçte farklı ideolojilere sahip bu isimlerin birlikte hareket etmesine zemin hazırlamıştır.⁵³

Demokratikleşme yönündeki geçiş süreçlerinin karşısındaki en büyük risk şüphesiz eski rejimin katı elitlerinin ya da radikal muhalefetin süreci sekteye uğratmaya dönük eylemleridir. Polis ve istihbarat birimleriyle ülkenin yönetildiği Bin Ali döneminin sona ermesiyle, ülkedeki konumlarını kaybetme tehlikesiyle yüzleşen rejimin üst düzey yetkilileri demokratikleşme adımlarını engellemek için siyasi gelişmeleri manipüle etmeye çalıştılar. Ayrıca, *el-Kaide*'nin Kuzey Afrika yapılanması *Ensar'uş Şeria* da Tunus'ta etkinleşerek ülkenin normalleşme yolundaki seyrini duraksatıp yeni bir kargaşa ortamı oluşturmak adına çeşitli eylemler gerçekleştirdi. Özellikle *Ensar'uş Şeria*'nın Şubat ve Temmuz 2013'te gerçekleştirdiği iki suikast ülkedeki normalleşme sürecine büyük zarar verdi. Bunlardan ilki Tunus sol hareketinin önemli simalarından Şükrü Bil'ayd'e yönelikken⁵⁴ ikinci ise Tunus Halk Cephesi'nin lider kadrosundan ve ülkenin önemli sol muhaliflerinden Muhammed Brahimi'ye dönüktü.⁵⁵ Devrim sonrası gerçekleşen bu iki siyasi cinayet, ülkedeki karşılıklı uyum ve diyalog çerçevesinde devam eden demokratik geçiş sürecinin tamamlanmasında oldukça zorlu aşamaların deliliydi.

Bil'ayd suikastının ardından yüzbinlerce insanın olayı ve zaaf gösterdiği gerekçesiyle hükümeti protesto etmek üzere toplanması sonucunda oluşan yoğun baskıya direnemeyen Cibali Hükümeti istifa etmek zorunda kaldı.⁵⁶ Kendisiyle yapılan mülakatta bu süreci değerlendiren dönemin dışişleri bakanı Refik Abdusselam, hükümetteyken kendileri açısından en büyük dâhili engelin halkın büyük beklentileri olduğunu ifade etmiştir. Devrim sonrası dönüşüm, kalkınma ve refah seviyesinin yükselmesinin hızla gerçekleşmesini isteyen halkın bu kısa zamanlı beklenti durumunun, hükümetlerin kademeli bir program dâhilinde çalışmasına büyük ölçüde olanak vermediğini ve farklı mihraklar tarafından yaratılan harici faktörlerin de bundan istifade ederek süreci baltadıklarını belirtmiştir.⁵⁷

52 Raşid Gannuşi ile Mülakat, 21 Mayıs 2014, Tunus.

53 Stepan ve Linz, "Democratization Theory and the 'Arab Spring'", s.87-89.

54 "Men Katele Şükrü Bil'ayd", *Al Jazeera Arabiyye*, 2013, <http://www.aljazeera.net/home/Getpage/0353e88a-286d-4266-82c6-6094179ea26d/912c3784-4691-4e6f-a79c-e9c3d4ae52bd> (Erişim Tarihi 11 Kasım 2015).

55 "İgtiyal el-Muarid et-Tunusi Muhammed el-Brahimi", *Al Jazeera Arabiyye*, 2013, <http://www.aljazeera.net/home/Getpage/f6451603-4dff-4ca1-9c10-122741d17432/2bae1249-795d-4bbf-b8aa-f1288dca73c2> (Erişim Tarihi 12 Kasım 2015).

56 "Tunus: Muzaharat li'l İhticac ala İgtiyal Şükrü Bil'ayd", *BBC Arabi*, 2013, http://www.bbc.com/arabic/middleeast/2013/02/130206_tunisia_belaid_demos.

57 Refik Abdusselam ile Mülakat, 21 Mayıs 2014, Tunus.

Rejim karşıtı katı muhalif grup tanımlaması içinde yer alan *Ensar'uş Şeria*, sadece rejim mensuplarına değil aynı zamanda ülkenin demokratikleşme sürecine zarar verecek başlıca aktördü. İslam dünyasında yükselen şiddet örgütlerinin bir uzantısı olarak tüm grupları karşısına alan bu oluşumla mücadele, Tunuslular için devrimin kazanımlarını korumak adına öncelikli konuların başında gelmekteydi. Halk ayaklanmasının başladığı ilk günden itibaren göstericilerin yanında bulunan ve devrimin hamisi olduğunu her durumda gösteren Tunus ordusu, kamusal alanların güvenliğinin sağlanmasında ve özellikle Cezayir ve Libya sınırında *Ensar'uş Şeria* militanlarıyla mücadelede hayati konumda yer aldı.⁵⁸ Ordunun üstlendiği tamamlayıcı rol, devrimin istikrarlı hale bürünmesinde ılımlı elit yapı olarak özellikle dikkate değer nitelikteydi.

Bu dönemi, Tunus devrimi ve demokratikleşme sürecinin en riskli dönemi olarak tanımlamak mümkündür. Mısır'da Temmuz 2013'te gerçekleşen darbenin yanı sıra ülkedeki siyasi cinayetler, ekonomik sıkıntılar ve artan güvenlik endişesi, Tunus'un geçiş süresinin başarısız olabileceği yönündeki tedirginliği meydana getirdi. Bir yandan polis ve istihbarat birimleri baskıcı eylemleri arttırırken, öte yandan *Ensar'uş Şeria* gibi radikal muhalif gruplar faaliyetlerini yoğunlaştırmıştı. Bu bağlamda 2013, hem güvenlik devletine ihtiyaç diskurunu sıklıkla dile getiren katı elitlerin hem de kendi ideolojileri çerçevesinde uzlaşma ortamını baltalayan radikal muhalefetin demokratikleşme sürecini sekteye uğratmaya oldukça yaklaştığı bir yıl olmuştur.

Ancak Tunus'un bu süreç sonunda Mısır'ın yaşadığı gerilemeye maruz kalmaması yine ılımlı kesimler arasındaki uzlaşma sayesinde mümkün olabildi.⁵⁹ Kutuplaşmanın arttığı bu süreçte Tunus siyasetinin tecrübeli ve etkin iki ismi Sıbsi ve Gannuşi, demokratikleşme yanlısı kesimleri bir arada tutan isimler olarak önemli rol oynadı. Birbirlerine yönelik eleştirilerini demokratik çerçevede tutarak demokratikleşme sürecine zarar vermemeyi başardılar. Bu dönemde devrimi gerçekleştiren unsurların Gannuşi'ye yönelttiği başlıca eleştiri Sıbsi gibi eski rejim mensuplarına siyasi yasak getirilmesi taraftarı olmaması ve onların etkinliğinin devam ettirilmesini istemesi yönündeydi. Bu eleştirilere cevaben Gannuşi, geçmişte farklı Arap ülkelerinde olduğu gibi göreve gelip eski rejimin canına okuma siyaseti izlemediklerini, eski rejimin uzantılarına demokratik ölçülerde hareket etme ve parti kurma imkânı tanıdıklarını, Güney Afrika örneğinde olduğu gibi hesaplaşma yerine ortak hareket etme yolunu tercih ettiklerini belirtmiştir.⁶⁰

Bunun yanı sıra, muhtelif seküler sivil toplum örgütlerinden oluşan ve sonrasında Nobel Barış Ödülü'nü kazanan Ulusal Diyalog Dörtlüsü de iki kesim arasındaki diyalog ve uzlaşmanın devam edip sürecin ilerlemesinde olumlu rol oynamıştır.⁶¹ Nitekim Tunus İşçi Partisi Genel Sekreteri ve Halk Cephesi Yürütme Kurulu Üyesi Abdulcebbar Medduri de yapılan görüşmede, siyasi cinayetlerin *Nahda*'ya yıkılmaya çalışıldığını, ama bunların kesinlikle *Nahda* tarafından yapılmadığının farkında olduklarını; devrimin kazanımlarını ortadan kaldırmak isteyen bazı iç ve dış mihrakların bu cinayetleri işlediğini ifade etmiştir.⁶² Farklı kesimlerin bir araya gelip bu diyalogu sürdürmesi, demokratikleşme

58 Mourad Chabbi, "Armée et transition démocratique en Tunisie", *Politique étrangère*, No.1, 2015, s.103-113; Droz-Vincent, "The Military amidst Uprisings and Transitions in the Arab World", s.196.

59 Nicolas Dot-Pouillard, "Se réveiller conservateur, s'endormir progressiste : le dialogue entre mouvements de gauche et islamistes en Tunisie", *Les carnets de l'Iremam*, 23 Ekim 2015, <http://iremam.hypotheses.org/6090> (Erişim Tarihi 20 Ocak 2016).

60 Raşid Gannuşi ile Mülakat, 21 Mayıs 2014, Tunus.

61 Monica Marks, "What Did Tunisia's Nobel Laureates Actually Achieve?", *The Washington Post*, 27 Ekim 2015, <https://www.washingtonpost.com/news/monkey-cage/wp/2015/10/27/what-did-tunisia-nobel-laureates-actually-achieve/> (Erişim Tarihi 28 Ekim 2015).

62 Abdulcebbar Medduri ile Mülakat, 20 Mayıs 2014, Tunus.

sürecinin tüm endişelere rağmen devam etmesinde çok önemli olmuştur.⁶³ Bu zorlu süreçte CNN'den Christiane Amanpour'a demec veren dönemin Cumhurbaşkanı Marzouki, Mısır darbesinin Tunus'taki gibi farklı kesimlerle diyalogun sürdürülmemesinden kaynaklandığını belirterek ülkesindeki başarılı tecrübenin anahtarını işaret etmiştir.⁶⁴

Bin Ali sonrası yeni siyasi ortamda tüm tarafların öncelikli amacı toplumun tüm kesimlerini kuşatan şümüllü bir anayasa yapmaktı. Bu çerçevede verilen uğraşlar neticesinde Tunus halkı 26 Ocak 2014'te yeni anayasayı oylayarak kabul etti. Tunus'taki ılımlı elitler ve ılımlı muhalefet arasındaki uzlaşmanın en kritik noktası 2013'te krizlerin yaşandığı ve sonucunda anayasanın başarıyla kabul edildiği (ve seçimlerin olduğu) bu süreçtir. Böylece, Tunus'ta temel aktörler, demokratikleşmeye karşı tüm meydan okumalara rağmen ideoloji ve siyasal statüler üstü bir uzlaşma sağlayarak demokratikleşmeyi sürdürebilmişlerdir.

Halk iradesine öncelik veren yeni anayasada, Tunus "hukukun üstünlüğü, halk iradesi ve vatandaşlık üzere duran modern bir devlet" şeklinde tanımlanmıştır.⁶⁵ Ayrıca Anayasa yapım sürecindeki tartışmaların başında gelen şeriat ibaresinin anayasada geçip geçmeyeceği hususu yeni anayasanın kabul edilmesiyle de son bulmuştur. İslamcı *Nahda* Partisi'nin Kurucu Meclisteki çoğunluğu, şeriat devletinin tesisi yönünde bir anayasanın yapılacağına dair kaygının oluşmasına neden olmuştu.⁶⁶ Bu minvalde Gannuşî'nin ılımlı tavrı ve anayasada şeriat ya da yasamanın kaynağının İslam hukuku olduğuna dair bir ibarenin kesinlikle olmayacağı yönündeki açıklaması, anayasa yapım sürecinde farklı grupların bir arada olmasında büyük öneme sahipti.⁶⁷

Ülkedeki geçiş sürecinin önünü engellemeye yönelik suikast ve saldırılara rağmen sivil ve bağımsız anayasa yapımını başarıyla tamamlayan Tunus, 26 Ekim 2014'te devrimden sonra ikinci kez meclis seçimlerini gerçekleştirdi. Meclis seçimleri sonucunda Tunus'un Çağrısı 86 vekille seçimin galibi olurken, 69 vekil çıkaran *Nahda* Partisi seçimde ikinci oldu.⁶⁸ Bu sonuçlar, Sıbsi liderliğindeki *Tunus'un Çağrısı* ile İslamcıların en güçlü aktörü *Nahda* arasında ülke yönetiminin paylaşılacağına ilk sinyallerini vermektedir. Seçimlerde eski rejimin ılımlı elitleriyle devrim sonrası geçiş sürecini kuran en önemli ılımlı muhalif grubun başarısı, Tunus'taki demokratikleşme sürecinde önemli kazanımların elde edildiğini gözler önüne sermektedir. Seçimleri takiben Tunus'un Çağrısı ve *Nahda* Partisi'nin katılımıyla kurulan koalisyon hükümeti sayesinde Tunus geçiş sürecinde çok önemli bir mesafe daha kat etmeyi başardı.⁶⁹ Her ne kadar bu hükümet 2016 yılı içerisinde yıkılsa ve Tunus'un Çağrısı Partisi bölünse de Yusuf Şahid başbakanlığında Ağustos 2016'da kurulan hükümette benzer bir uzlaşma

63 Hatem M'rad, *Le Dialogue National en Tunisie*, Tunis, Nirvana, 2015.

64 "Arab Spring 'will not die' in Tunisia, where it started, Tunisian President Marzouki tells Amanpour", 02 Ekim 2013, <http://amanpour.blogs.cnn.com/2013/10/02/arab-spring-will-not-die-in-tunisia-where-it-started-tunisian-president-marzouki-tells-amanpour/> (Erişim Tarihi 15 Kasım 2016).

65 Tunisia's Constitution of 2014", https://www.constituteproject.org/constitution/Tunisia_2014.pdf (Erişim Tarihi 8 Temmuz 2017).

66 Éric Gobe ve Larbi Chouikha, "La Tunisie politique en 2013 : de la bipolarisation idéologique au « consensus constitutionnel » ?", *L'Année du Maghreb*, No.11, 2014, s.301-322.

67 "El-İslam len Yeşkel Masdar et-Teşri' el-Evvel fi Düstur Tunis", *Al Arabiya*, 27 Mart 2012, <http://www.alarabiya.net/articles/2012/03/27/203610.html> (Erişim Tarihi 12 Kasım 2015).

68 "Et-Tevzi' Hasb'il İntima el-Hizbi, el-Cumhuriyye et-Tunusiyye Meclis Nevvab eş-Şa'bi", *Meclis Nüvvab eş-Şa'b*, 2014, http://www.anc.tn/site/main/AR/docs/compos_partis.jsp (Erişim Tarihi 30 Kasım 2015).

69 "Hukume İ'tilafiyee fi Tunis bi Muşareke en-Nahda", *Al Jazeera Arabiyye*, 2014, <http://www.aljazeera.net/home/Getpage/f6451603-4dff-4ca1-9c10-122741d17432/009a3bac-be0e-4bda-9616-5f67ad7227b0> (Erişim Tarihi 03 Aralık 2015).

ilişkisi devam etmektedir.⁷⁰ *Nahda* Partisi hükümette küçük ve görece sembolik bir konum olsa da bu koalisyon hükümeti iki yönden uzlaşma ve tavizin geçiş sürecindeki önemini göstermektedir. Birincisi, hükümet eski ılımlı rejim aktörleriyle ılımlı muhalefet arasında kurulmuş bir koalisyondur. İkincisi ise, Tunus'taki en önemli toplumsal ayrıma cevap verecek şekilde, bu hükümet seküler ve İslamcı kesimleri bir kez daha bir araya getirmiştir. Tarafların uzlaşmacı tavrı, bu hükümet yoluyla hem siyasal hem de ideolojik olarak geniş kitlelerin yürütmede temsiline imkân sağlamıştır.

Sonuç olarak, protestoların başlamasından itibaren gerçekleşen demokratikleşme süreci, ılımlı tarafların uzlaşma ve diyalogu çerçevesinde özetleyebileceğimiz beş aşamada gerçekleşmiştir. İlk olarak, 2011'in başında ordu kendini ılımlı geçiş kanadında konumlandırmış ve otoriter rejimin yıkılmasına destek olmuştur. İkinci olarak, farklı ideolojilerden muhaliflerin geçiş sürecinin ilk başbakanı Muhammed Gannuşi'ye karşı Kasaba meydanında toplanarak ortak hareket etmesi, ılımlı muhalif kanadın şekillenmesini sağlamıştır. Üçüncü olarak, Sibi'nin başbakan atanması ve katı elitleri dışlaması ılımlı elitlerin tam olarak şekillenmesini ve geçiş süreci pazarlıkları için ortamın hazırlanmasını sağlamıştır. Dördüncü olarak, ılımlı muhalif liderlerin ülkeye dönmesi ve farklılıkları ikinci plana atarak ortak noktalarda buluşması ilk seçimlerin başarıyla gerçekleşmesini ve koalisyon hükümeti kurulmasını getirmiştir. Son olarak ise, katı elitler ile radikal muhalefetin 2013 yılında demokratikleşme sürecini baltalama çabalarına karşın Sibi ve Gannuşi arasındaki uzlaşma ve Ulusal Diyalog Dörtlüsü'nün gayretleri yeni anayasanın ilanını ve demokratikleşmede büyük bir eşğin atlandığı ikinci başarılı seçimleri getirmiştir. Görüldüğü üzere, sürecin bütün kırılma noktalarında ılımlı elitler arasındaki diyalog ve etkileşim Tunus'u demokratikleşmeye götüren faktörler olmuştur.

Sonuç

Muhammed Bouazizi'nin kendini ateşe vermesiyle başlayan halk ayaklanmasının ilk evresinden itibaren başta askeri bürokrasi olmak üzere Bin Ali'ye muhalif olan rejimin ılımlı elitleri ile ılımlı muhaliflerin iş birliği, Tunus'un demokratikleşme sürecinde başat rol oynamıştır. Bu nedenle, ülkedeki demokratikleşme süreci farklı ideolojik ve sosyo-ekonomik arka planlardan gelen rejim ve muhalif kesimin ılımlı elitlerinin birlikteliği ve uzlaşması sayesinde sağlanmıştır.

Bin Ali'nin ardından Tunus bir yandan demokrasi inşa sürecine girerken bir yandan da kazanımları koruma çabası içinde olmuştur. Esasında Tunus'ta da tıpkı Mısır'da olduğu gibi demokratikleşme süreci durma noktasına gelmiş, hem güvenlik güçleri ve bazı eski rejim elitleri hem de radikal kesimler demokratikleşme sürecinin tamamlanmasında bir engel oluşturmuştur. Tüm bunlara rağmen, ülkede aktörler arasındaki uzlaşmanın sonucunda otoriter rejimin yıkılmasıyla demokrasi inşası mümkün olmuştur. Bu süreçte hem rejim (askeri ve sivil bürokrasi) hem de muhalif kesimlerden (*Nahda*, sosyal demokratlar, sivil toplum) ılımlı grupların bir araya gelmesi katı ve radikal kesimlerin sahneden dışına itilmesine imkân sağlamıştır. Bu sayede Tunuslular hem anayasa yapım sürecini hem de ikinci demokratik seçimleri başarıyla tamamlayarak demokrasi inşasında önemli bir eşik atlamışlardır.

Tüm bölgeye yayılan Arap Ayaklanmalarında diğer ülkelerdeki demokratikleşme çabası başarısız olurken, Tunus'taki başarı demokratikleşmenin nasıl yürütüleceğiyle ilgili bize önemli bir bakış açısı sunmaktadır. Buna göre, öncelikle bölgede demokratikleşmenin tamamlanması

70 "Şahid Yu'lin Teşkilat el-Hükümet el-Cedide bi-Tunis", 20 Ağustos 2016, <http://www.aljazeera.net/home/Getpage/f6451603-4dff-4ca1-9c10-122741d17432/6d2a5484-5818-4d4d-95b4-807f71ee5bc9> (Erişim Tarihi 15 Kasım 2016).

yalnızca muhalefetin faaliyetlerine bağlı değildir. Demokratik muhalifler gerekirse rejim kanadından kendilerine müttefikler bulmalı ve süreci katı aktörleri dışarıda bırakarak sürdürmeye çalışmalıdır. İkincisi, demokratikleşme sürecinin başarısı farklı muhalif gruplar arasındaki ittifakın sürekliliğine bağlıdır. Farklı ideolojik gruplar birbirleriyle muhakkak ki rekabet edecek ve ayrışacaktır. Ancak bu rekabeti demokrasinin kuralları çerçevesinde tutarak demokratikleşmeyi sürdürmek için çaba sarf etmeli ve rejim aktörlerine diktatörlüğün tekrar inşası için imkân tanımamalıdır. Elitler arasındaki bu etkileşimler zorlu demokratikleşme sürecinin başarısızlıkla sonuçlanmamasında önemli rol oynamıştır. Bu hususlar göz önünde bulundurulduğunda, Tunus tecrübesi Arap dünyasında gelecekte gerçekleşebilecek demokratikleşme girişimleri için oldukça önemli bir örnek sunmaktadır.

Kaynakça

- Abdulcebbar Medduri ile Mülakat. Tunus, 20 Mayıs 2014.
- Almond, Gabriel ve Sidney Verba. *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton, Princeton University Press, 1963.
- “Arab Spring ‘will not die’ in Tunisia, where it started, Tunisian President Marzouki tells Amanpour”, 02 Ekim 2013. <http://amanpour.blogs.cnn.com/2013/10/02/arab-spring-will-not-die-in-tunisia-where-it-started-tunisian-president-marzouki-tells-amanpour/>.
- Barany, Zoltan. “Comparing the Arab Revolts: The Role of the Military”. *Journal of Democracy*, Cilt 22, No 4, 2011, s. 24–35.
- Bermeo, Nancy. “Myths of Moderation: Confrontation and Conflict during Democratic Transitions”. *Comparative Politics*, Cilt 29, No 3, 1997, s. 305–22.
- Boix, Carles, ve Susan Stokes. “Endogenous Democratization”. *World Politics*, Cilt 55, No 4, 2003, s. 517–49.
- Bova, Russell. “Political Dynamics of the Post-Communist Transition: A Comparative Perspective”. *World Politics*, Cilt 44, No 1, 1991, s. 113–38.
- Brinks, Daniel, ve Michael Coppedge. “Diffusion Is No Illusion”. *Comparative Political Studies*, Cilt 39, No 4, 2006, s. 463–89.
- Brownlee, Jason, Tarek Masoud, ve Andrew Reynolds. *The Arab Spring: Pathways of Repression and Reform*. New York, NY, Oxford University Press, 2015.
- Brumberg, Daniel. “The Trap of Liberalized Autocracy”. *Journal of Democracy*, Cilt 13, No 4, 2002, s. 56–68.
- Carothers, Thomas. “The End of the Transition Paradigm”. *Journal of Democracy*, Cilt 13, No 1, 2002, s. 5–21.
- Chabbi, Mourad. “Armée et transition démocratique en Tunisie”. *Politique étrangère*, No 1, 2015, s. 103–13.
- Chouikha, Larbi, ve Éric Gobe. *Histoire de la Tunisie depuis l’indépendance*. Paris, La Découverte, 2015.
- Chrisafis, Angélique, ve Ian Black. “Tunisia elections winner: ‘We’re hardly the Freemasons, we’re a modern party’”. *The Guardian*, 25 Ekim 2011. <http://www.theguardian.com/world/2011/oct/25/tunisia-elections-islamist-party-winner>.
- Cook, Steven. “The Promise of Pacts”. *Journal of Democracy*, Cilt 17, No 1, 2006, s. 63–74.
- Diamond, Larry. “Thinking About Hybrid Regimes”. *Journal of Democracy*, Cilt 13, No 2, 2002, s. 21–35.
- Di Palma, Giuseppe. *To Craft Democracies: An Essay on Democratic Transitions*. Berkeley, University of California Press, 1990.
- Dot-Pouillard, Nicolas. “Se réveiller conservateur, s’endormir progressiste : le dialogue entre mouvements de gauche et islamistes en Tunisie”. *Les carnets de l’Iremam*, 23 Ekim 2015. <http://iremam.hypotheses.org/6090>.
- Droz-Vincent, Philippe. “The Military amidst Uprisings and Transitions in the Arab World”. İçinde *The New Middle East: Protest and Revolution in the Arab World*, editör Fawaz A. Gerges. New York, Cambridge University Press, 2013.
- “Düstur el-Cumhuriyye et-Tunusiyye, Madde 2”, 2014. http://www.marsad.tn/uploads/documents/TnConstit_final_1.pdf.
- El Alaoui, Hicham Ben Abdallah. “Furas Faitah: Hal Tamtaddu al-thawarat li-al-Anzima al-Malakiyya fi al-Am al-Thalith li-al-Rabi’ al-Arabi”. *al-Markaz al-Iqlimi li-ad-Diraast al-Istritajiyya*, 02 Ocak 2013. <http://rcssmideast.org/reviews/%D8%A7%D9%84%D8%AA%D9%82%D8%A7%D8%B1%D9%8A%D8%B1/%D9%81%D8%B1%D8%B5-%D9%81%D8%A7%D8%A6%D8%AA%D8%A9.html>.
- “El-İslam len Yeşkel Masdar et-Teşri’ el-Evvel fi Düstur Tunis”. *Al Arabiya*, 27 Mart 2012. <http://www.alarabiya.net/articles/2012/03/27/203610.html>.

- "El-Kanun el-Esasi el-İntihabi". Erişim 09 Kasım 2015. <http://haica.tn/%D8%A7%D9%84%D9%82%D8%A7%D9%86%D9%88%D9%86-%D8%A7%D9%84%D8%A3%D8%B3%D8%A7%D8%B3%D9%8A-%D8%A7%D9%84%D8%A7%D9%86%D8%AA%D8%AE%D8%A7%D8%A8%D9%8A/>.
- "Et-Tevzi' Hasb'il İntima el-Hizbi, el-Cumhuriyye et-Tunusiyye Meclis Nevvab eş-Şa'bi". *Meclis Nüvvab eş-Şa'b*, 2014. http://www.anc.tn/site/main/AR/docs/compos_partis.jsp.
- "Final Tunisian election results announced". *Al Jazeera*, 14 Kasım 2011. <http://www.aljazeera.com/news/africa/2011/11/20111114171420907168.html>.
- Gobe, Éric, ve Larbi Chouikha. "La Tunisie politique en 2013 : de la bipolarisation idéologique au « consensus constitutionnel » ?" *L'Année du Maghreb*, No 11, 2014, s. 301–22.
- "Hukume İ'tilafiyee fi Tunis bi Muşareke en-Nahda". *Al Jazeera Arabiyye*, 2014. <http://www.aljazeera.net/home/Getpage/f6451603-4dff-4ca1-9c10-122741d17432/009a3bac-be0e-4bda-9616-5f67ad7227b0>.
- Huntington, Samuel P. *The Third Wave: Democratization in the Late 20th Century*. Norman, University of Oklahoma Press, 1993.
- "İgtiyal el-Muarid et-Tunusi Muhammed el-Brahimi". *Al Jazeera Arabiyye*, 2013. <http://www.aljazeera.net/home/Getpage/f6451603-4dff-4ca1-9c10-122741d17432/2bae1249-795d-4bbf-b8aa-f1288dca73c2>.
- Inglehart, Ronald, ve Christian Welzel. *Modernization, Cultural Change, and Democracy: The Human Development Sequence*. Cambridge, UK ; New York, Cambridge University Press, 2005.
- Jung, Courtney, ve Ian Shapiro. "South Africa's Negotiated Transition: Democracy, Opposition and the New Constitutional Order". *Politics and Society*, Cilt 23, No 3, 1995, s. 269–308.
- Kedourie, Elie. *Democracy and Arab Political Culture*. London: Routledge, 1994.
- King, Stephen J. *The New Authoritarianism in the Middle East and North Africa*. Bloomington, Indiana, Indiana University Press, 2009.
- Kirkpatrick, David D. "Top Tunisian General Pledges Support for Revolution". *The New York Times*, 24 Ocak 2011. <http://www.nytimes.com/2011/01/25/world/africa/25tunis.html>.
- Lewis, Bernard. "Islam and Liberal Democracy: A Historical Overview". *Journal of Democracy*, Cilt 7, No 2, 1996, s. 52–63.
- Lewis, Paul G. "Theories of Democratization and Patterns of Regime Change in Eastern Europe". *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, Cilt 13, No 1, 1997, s. 4–26.
- Lindberg, Staffan. *Democratization by Elections: A New Mode of Transition*. Baltimore, Johns Hopkins University Press, 2009.
- Linz, Juan J. *The Breakdown of Democratic Regimes: Crisis, Breakdown and Reequilibration*. Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1978.
- Linz, Juan J., ve Alfred C. Stepan. *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1996.
- Lipset, Seymour Martin. "Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy". *American Political Science Review*, Cilt 53, No 1, 1959, s. 69–105.
- Marks, Monica. "What Did Tunisia's Nobel Laureates Actually Achieve?" *The Washington Post*, 27 Ekim 2015. <https://www.washingtonpost.com/news/monkey-cage/wp/2015/10/27/what-did-tunisia-nobel-laureates-actually-achieve/>.
- McFaul, Michael. "The Fourth Wave of Democracy and Dictatorship: Noncooperative Transitions in the Postcommunist World". *World Politics*, Cilt 54, No 2, 2002, s. 212–44.
- Medeni, Tevfik el-. *Sukut ed-Devle el-Bulusiyye fi Tunus*. Beyrut: ed-Dar el-Arabiyye li'l Ulum Naşirun, 2011.
- "Men Katele Şükrü Bil'ayd". *Al Jazeera Arabiyye*, 2013. <http://www.aljazeera.net/home/Getpage/0353e88a-286d-4266-82c6-6094179ea26d/912c3784-4691-4e6f-a79c-e9c3d4ae52bd>.
- M'rad, Hatem. *Le Dialogue National en Tunisie*. Nirvana, 2015.

- O'Donnell, Guillermo, ve Philippe C. Schmitter. *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*. Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1986.
- Ozbudun, Ergun. *Otoriter Rejimler, Secimsel Demokrasiler ve Türkiye*. İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011.
- Perkins, Kenneth. *A History of Modern Tunisia*. 2 edition. New York City, Cambridge University Press, 2014.
- Raşid Gannuşi ile Mülakat. Tunus, 21 Mayıs 2014.
- Refik Abdusselam ile Mülakat. Tunus, 21 Mayıs 2014.
- Ross, Michael L. "Does Oil Hinder Democracy?" *World Politics*, Cilt 53, No 3, 2001, s. 325–61.
- Rustow, Dankwart A. "Transitions to Democracy: Toward a Dynamic Model". *Comparative Politics*, Cilt 2, No 3, 1970, s. 337–63.
- Schrader, Peter J., ve Hamadi Redissi. "Ben Ali's Fall". İçinde *Democratization and Authoritarianism in the Arab World*, editör Larry Diamond ve Marc F. Plattner, 203–17. Baltimore, Johns Hopkins University Press, 2014.
- Springborg, Robert. "Arab Militaries". İçinde *The Arab Uprisings Explained: New Contentious Politics in the Middle East*, editör Marc Lynch, 142–59. New York, Columbia University Press, 2014.
- Stepan, Alfred C., ve Juan J. Linz. "Democratization Theory and the 'Arab Spring'". *Journal of Democracy*, Cilt 24, No 2, 2013.
- Stepan, Alfred C., Juan J. Linz, ve Juli F. Minoves. "Democratic Parliamentary Monarchies". *Journal of Democracy*, Cilt 25, No 2, 2014, s. 35–51.
- "Şahid Yu'lin Teşkilatı el-Hüküme el-Cedide bi-Tunis", 20 Ağustos 2016. <http://www.aljazeera.net/home/Getpage/f6451603-4dff-4ca1-9c10-122741d17432/6d2a5484-5818-4d4d-95b4-807f71ee5bc9>.
- Teorell, Jan. *Determinants of Democratization: Explaining Regime Change in the World, 1972-2006*. Cambridge; New York, Cambridge University Press, 2010.
- "Tunisia's Election Results". *National Democratic Institute*, 25 Ekim 2011. <https://www.ndi.org/node/18262>.
- "Tunus: Muzaharat li'l İhticac ala İgtiyal Şükrü Bil'ayd". *BBC Arabi*, 2013. http://www.bbc.com/arabic/middleeast/2013/02/130206_tunisia_belaid_demos.
- Volpi, Frédéric. "Explaining (and re-explaining) political change in the Middle East during the Arab Spring: trajectories of democratization and of authoritarianism in the Maghreb". *Democratization*, Cilt 20, No 6, 2013, s. 969–90.
- Ware, L. B. "The Role of the Tunisian Military in the Post-Bourgiba Era". *Middle East Journal*, Cilt 39, No 1, 1985, s. 27–47.
- Welzel, Christian. "Theories of Democratization". İçinde *Democratization*, editör Christian W. Haerpfer, Patrick Bernhagen, Ronald F. Inglehart, ve Christian Welzel, 74–90. Oxford; New York, Oxford University Press, 2009.
- Weyland, Kurt. "The Arab Spring: Why the Surprising Similarities with the Revolutionary Wave of 1848?" *Perspectives on Politics*, Cilt 10, No 4, 2012, s. 917–34.
- World Bank. "World Development Indicators (WDI)", 2017. <http://databank.worldbank.org>.
- Yom, Sean L., ve F. Gregory Gause III. "Resilient Royals: How Arab Monarchies Hang On". *Journal of Democracy* 23, sayı 4 (2012): 74–88.